

ALAIN BADIOU

Ἡ ἐποχή τῶν ποιητῶν¹

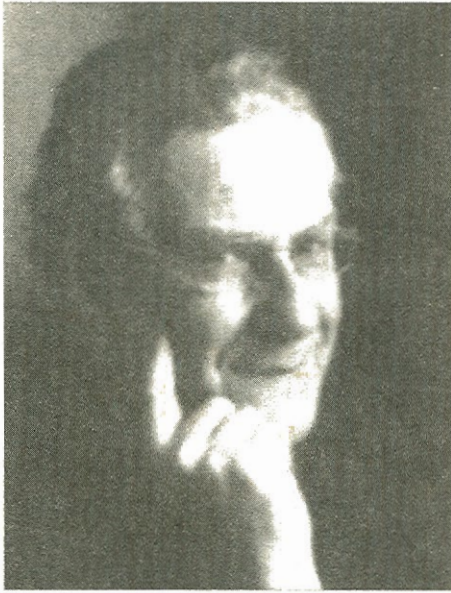
ΕΙΣΑΓΩΓΗ - ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: ΒΛΑΣΗΣ ΣΚΟΛΙΔΗΣ

Εξέχουσα μορφή τῆς σύγχρονης γαλλικῆς διανόησης, ὁ Alain Badiou (1937-) ἐμφανίζει ὡς συγγραφέας μιά πολυμέρεια ἀνάλογη μέ τήν πολύτροπη ὀριοθέτηση τῆς φιλοσοφίας πού ὑποστηρίζει. Ἐκτός ἀπό τά φιλοσοφικά του συγγράμματα μέ κορυφαῖο *Τό Εἶναι καί τό συμβάν* (1988), ἔχει δημοσιεύσει λογοτεχνικά κείμενα, μεταξὺ τῶν ὁποίων θεατρικά ἔργα καί, προσφάτως, ἕνα μυθιστόρημα. Ἡ πολιτική δράση δέν ἔπαψε νά τόν ἀπασχολεῖ, πρακτικά καί θεωρητικά, ἀπό τόν ἔντονο ἀκτιβισμό τῆς ἐποχῆς τοῦ Μάη τοῦ '68 μέχρι τίς τελευταῖες κινητοποιήσεις γιά τή νομιμοποίηση τῶν ἐμιγκρέδων. Ἀπόφοιτος τῆς École Normale Supérieure, μέ εἰδική κλίση πρὸς τή λογική καί τά ἀνώτερα μαθηματικά, ἀνεξίτηλα ἐπηρεασμένος ἀπό τό ἔργο τοῦ Jacques Lacan, ὁ Ἀλέν Μπαντιού διδάσκει φιλοσοφία στό Πανεπιστήμιο Παρίσι-VIII, καθὼς καί στό Collège International de Philosophie.

Τό ἔργο τοῦ Μπαντιού διεκδικεῖ μιά συστηματικότητα πού ἔχει νά φανεῖ στόν φιλοσοφικό χῶρο ἀπό τήν ἐποχή τοῦ

Χέγκελ. Γιά νά τό ἐπιτύχει, προτείνει ἕναν θετικό ἐπαναπροσδιορισμό τοῦ φιλοσοφικοῦ διαβήματος, βασισμένο στήν ἔννοια τῆς Ἀλήθειας. Φιλοσοφία εἶναι τό στοχαστικό ἐγχείρημα πού δηλώνει πὼς ὑπάρχουν ἀλήθειες, συλλαμβάνει τήν ἑτερογένειά τους καί ἐπεξεργάζεται τήν ὀριακή τους μετουσίωση. Ἡ φιλοσοφική πράξη, ἡ σύλληψη τῶν ἀληθειῶν, εἶναι πράξη κατ' ἐξοχήν ἀφαιρετική, διότι ἡ Ἀλήθεια εἶναι ἔννοια κενή, λειτουργική κατηγορία πού δέν παραπέμπει σέ καμία παρουσία ἢ ὑπόσταση. Ἡ φιλοσοφία διαχωρίζεται σαφῶς ἀπό τή «θρησκεία», τήν ὁποία ὁ Μπαντιού —ἀκολουθώντας τόν Λακάν— ἐντοπίζει σέ κάθε ἀναζήτηση τῶν ἀληθειῶν στήν κυκλοφορία τοῦ νοήματος. Ἀπόσπαση ἀπό τοὺς δαιδάλους τοῦ νοήματος, σύλληψη πού νά διατρυπᾷ τό νοηματικό καθεστῶς, ρήξη μέ τό ἀφήγημα καί μέ τόν σχολιασμό τοῦ ἀφηγήματος, διάταξη τῶν ἀληθειῶν σέ φόντο κενοῦ: εἶναι τά καθήκοντα μιᾶς φιλοσοφίας πού «ἀποχωρίζεται τή θρησκεία ἐπειδὴ ἀποχωρίζεται τήν ἐρμηνευτική».

Ἡ προαγωγή τῆς Ἀλήθειας σέ

Άλαίν Μπαντιού

κεντρική φιλοσοφική λειτουργία συνιστά επιστροφή στην έναρκτηρία πλατωνική χειρονομία και όριοθετεί τον φιλόσοφο από τὰ ἐνδοφιλοσοφικά διπλότυπά του: τόν σοφιστή, πού καταφεύγοντας στην πολυσημία τῆς γλώσσας ἀρνεῖται πώς ὑπάρχουν ἀλήθειες, καί τόν ἀντιφιλόσοφο, πού θεωρεῖ τήν ἀλήθεια ζήτημα μιᾶς ἐξωφιλοσοφικῆς πράξης. Ὁ «πλατωνισμός» αὐτός ἀναχαιτίζει τόν διάχυτο ἀντιπλατωνισμό τῶν τριῶν μεγάλων φιλοσοφικῶν ρευμάτων πού σφραγίζουν τόν εἰκοστό αἰώνα, τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλισμοῦ, τοῦ χαιντεγκεριανισμοῦ καί τῆς ἀναλυτικῆς φιλοσοφίας. Ἀντιτίθεται ἐξ ἄλλου ἐμφανῶς στίς περί τέλους τῆς φιλοσοφίας ἢ τῆς ὄντολογίας ρητορείες.

Κατά τόν Μπαντιού, ἡ φιλοσοφία οὔτε παράγει οὔτε κατέχει οὔτε μοιρά-

ζει ἀλήθειες — ὅταν κάτι τέτοιο συμβεῖ, πρόκειται γιά καταστρεπτική ἐκτροπή τῆς. Οἱ ἀλήθειες πού συλλαμβάνει ἀντλοῦνται ἀπό τέσσερις βασικές καταστάσεις — πλατωνικῆς ἐπίσης προελεύσεως — πού εἶναι ἡ τέχνη, ἡ ἐπιστήμη, ὁ ἔρωτας καί ἡ πολιτική, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν ἰσάριθμους «ὄρους», «προϋποθέσεις», γιά τή φιλοσοφία. Κατῆχον τῆς σκέψης εἶναι νά δημιουργήσῃ τόν «τόπο» πού θά ὑποδεχτεῖ τίς ἐτερόκλητες ἀλήθειες καί θά ἐπεξεργαστεῖ τή συνδυασιμότητά τους μέσα στόν χρόνο, προτείνοντάς τες ἐφεξῆς στήν αἰωνιότητα. Οἱ ἀλήθειες, ἀκατόνομαστες («γενόσημες»), ἀνυπολόγιστες καί ὑπεράριθμες ὡς πρός τήν προϋπάρχουσα κατάσταση τῶν πραγμάτων, ἐνέχονται σέ ἰδιότυπες διαδικασίες πού ὀνομάζονται *συμβάντα*. Ἐννοια θεμελιώδης καί πολύπλοκη, τό *συμβάν* — σχηματοποιῶ — εἶναι μιᾶ ἐπιμέρους, ἀπρόοπτη καί ἤδη ἀπελθούσα ἀνάδυση μιᾶς νέας ὑποκειμενικῆς δυνατότητας μέσα στήν πλουραλιστική ἀδιαφάνεια μιᾶς κατάστασης. Ὁ φιλόσοφος προσπαθεῖ νά στοχαστεῖ τή συνύπαρξη τῶν ἀληθειῶν πού ἐξυπακούουν τὰ *συμβάντα* τῆς ἐποχῆς του, ὅπως, γιά παράδειγμα, μιᾶ κοινωνική ἐξέγερση στόν τομέα τῆς πολιτικῆς· ἕνα μαθηματικό ἐπίτευγμα σάν τό ἔργο τοῦ Cantor ἢ τοῦ Cohen· τό Δύο τῆς σχέσης τῶν φύλων πού ἀναδεικνύει ἕνας ἔρωτας (ἐδῶ ἐντάσσει ὁ Μπαντιού τήν πρόκληση τῆς ψυχανάλυσης)· τό ποιητικό ἔργο ὡς *συμβάν* μέσα στή γλώσσα.

Ἡ προσέγγιση τῆς ποίησης ἀποτελεῖ συστατικό στοιχεῖο τῆς φιλοσοφικῆς πράξης, ἀφοῦ τό ποίημα (καί

γενικότερα τό λογοτέχνημα) ἀνάγεται σέ ὑπόδειγμα τῶν συμβαντικῶν διαδικασιῶν τοῦ χώρου τῆς τέχνης. Ἀπό μιά ἄποψη, ἐπαναλαμβάνεται τό διάβημα τοῦ Nietzsche καί τοῦ Heidegger, σέ ἀντίρροπη ὁμως κατεύθυνση: γιά νά ἀναδειχθεῖ μιά διαφορετική σχέση ποιητικῆς ρήσης καί φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ. Καταγγέλλοντας τό χαϊντεγκεριανό κληροδότημα ὡς συγκόλληση τῆς φιλοσοφίας μέ τόν ποιητικό της ὄρο καί ἀναγγέλλοντας παράλληλα τό τέλος τῆς «ἐποχῆς τῶν ποιητῶν», ὁ Μπαντιού φιλοδοξεῖ νά ἀπελευθερώσει τή φιλοσοφική σκέψη ἀπό τόν «φетиχισμό τῆς λογοτεχνίας».

Ὡστόσο, ἡ ἀποποίηση τῆς ποιητικὸς τροφῆς ἐκτροπῆς μιᾶς ὀρισμένης φιλοσοφίας δέν συνοδεύεται ἀπό υἱοθέτηση τοῦ πλατωνικοῦ ἐξοβελισμοῦ τῶν

ποιητῶν. Τό ποιητικό ἔργο, καί κατ' ἐξοχήν γιά τόν Μπαντιού τό ἔργο τοῦ Mallarmé, παραμένει προνομιακός χώρος καί ὄρος, γιά τήν ἀνίχνευση τῶν κρίσιμων ἀληθειῶν πού ὑφαίνουν τόν σύγχρονο ὀρθολογισμό. Ὁ συγγραφέας τίς ἐντοπίζει, ὄχι μέ θεωρητικές γενικεύσεις περί λογοτεχνικῆς αἰσθητικῆς, ἀλλά ἐγκύπτοντας στή γλωσσική ὑλικότητα τοῦ ποιήματος. Στό κείμενο πού ἀκολουθεῖ —παρέμβαση σέ μιά σεμιναριακή συνάντηση φιλοσόφων καί ποιητῶν— τό στοχαστικό βάθος τῆς ἐπιχειρηματολογίας συνυφαίνεται μέ τή ρώμη τοῦ ποιητικοῦ λόγου, στοιχεῖο πού τό καθιστᾶ προσιτό στόν ἀμύητο ἀναγνώστη. Γιά ὅποιον ἔχει ἀκούσει τήν ἐπιβλητική φωνή τοῦ Ἄλέν Μπαντιού νά ἀπαγγέλλει, οἱ στίχοι πού σχολιάζει κερδίζουν μιά ξεχωριστή φόρτιση.

Εἰσηγήθηκα τήν ἰδέα μιᾶς ἐποχῆς τῶν ποιητῶν τό 1989².

Παρά τή λέξη «ποιητῶν», ἡ ἐποχή τῶν ποιητῶν δέν εἶναι ἐνύπαρκτη κατηγορία τῆς ποίησης. Δέν δήλωσαν οἱ ποιητές ὅτι αὐτή ἦταν ἡ ἐποχή τους. Πιθανῶς ὀρισμένοι —πρόκειται ὁμως γιά γνώρισμα πού ὑποδηλώνει μᾶλλον τή λήξη τῆς ἐν λόγῳ ἐποχῆς— νά πῆραν τήν πόζα τοῦ «μοντέρνου ποιητῆ», προφήτη ἀποτραβηγμένου ἀπό τόν καιρό του, ὁ ὁποῖος προφέρει τούς κρίσιμους ἀφορισμούς πού ὑφαίνουν τήν ἀπόγνωση τῆς σκέψης. Δέν ἀναφέρομαι σ' αὐτή τήν «προσωκρατική» φιλοδοξία.

Παρά τή λέξη «ἐποχή», ἡ κατηγορία δέν εἶναι ἱστορική. Δέν φιλοδοξεῖ νά περιοδολογήσει τήν ποίηση σύμφωνα μέ τίς δικές της τομές. Βέβαια, τοποθετῶ —ἀορίστως— αὐτή τήν ἐποχή ἀνάμεσα στήν Παρισινή Κομμούνα καί στήν περίοδο μετά τόν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, μεταξύ 1870 καί 1960, ἢ μεταξύ τοῦ Rimbaud καί τοῦ Celan, μέ οὐράνιο προάγγελο τόν Hölderlin. Ὅμως αὐτή ἡ ὀριοθέτηση παραμένει ἐξωτερική ὡς πρός τήν κατηγορία.

Τέλος, δέν πρόκειται γιά αισθητική κατηγορία ἢ γιά κρίση προτιμήσεως. Δέν λέω πώς οἱ «μεγάλοι ποιητές» τῆς περιόδου εἶναι εἰδικά οἱ ποιητές τῆς ἐποχῆς τῶν ποιητῶν. Ἡ προσωπική μου προτίμηση περιλαμβάνει ἐπίσης τόν Hugo, τόν Hopkins ἢ τόν T.S. Eliot, πού δέν τούς ἐγγράφω ὡς ποιητές τῆς ἐποχῆς τῶν ποιητῶν, σέ ἀντιδιαστολή μέ τόν Μαλλαρμέ, τόν Ρεμπώ, τόν Trakl, τόν Pessoa, τόν Μάντελσταμ ἢ τόν Τσέλαν, πού τούς ἐγγράφω καί πού ἐπίσης μοῦ ἀρέσουν ὡς καθαροί ποιητές, ἄν καί μᾶλλον ἀπό διαφορετικό πρίσμα.

Ἡ ἐποχή τῶν ποιητῶν εἶναι φιλοσοφική κατηγορία. Ὁργανώνει μιά ἰδιαίτερη σκέψη ὅσον ἀφορᾷ τό δέσιμο τοῦ ποιήματος καί τῆς φιλοσοφίας, τό πῶς αὐτό τό δέσιμο καθίσταται ὄρατό ἀπό τή σκοπιά τῆς ἴδιας τῆς φιλοσοφίας. Τό «ἐποχή» παραπέμπει σέ μιά ἐποχική κατάσταση τῆς φιλοσοφίας. Καί τό «ποιητῶν» παραπέμπει στό ποίημα ὡς ὄρο [condition], ἀνέκαθεν, τῆς φιλοσοφίας.

Ὀνομάζω «ἐποχή τῶν ποιητῶν» ἐκείνη τήν ἰδιαίτερη φάση τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας κατά τήν ὁποία ἡ φιλοσοφία συγκολλᾶται, δηλαδή παραχωρεῖ τή δικαιοδοσία της ἢ καθυποτάσσεται σέ μόνο ἕναν ἀπό τούς ὄρους της³. Τοῦτο συμβαίνει κατά κύριο λόγο:

— μέ τόν ἐπιστημονικό ὄρο, στά πλαίσια τῶν διαφόρων μεταπτώσεων τοῦ θετικισμοῦ καί τῆς θεωρίας περί προόδου·

— μέ τόν πολιτικό ὄρο, στά πλαίσια τῶν διαφόρων μεταπτώσεων τῆς ἐπαναστατικῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας·

— μέ ἕνα κράμα τῶν δύο, στά πλαίσια τοῦ μαρξισμοῦ πού θεωρητικοποιήθηκε ὡς «ἐπιστημονικός σοσιαλισμός», δηλαδή ὅπου συγκεκριάστηκαν μιά ἐπιστήμη τῆς Ἱστορίας κι ἕνας ἐπαναστατικός βολνταρισμός, ἡ φιλοσοφική προβολή τῶν ὁποίων ὑπῆρξε ὁ διαλεκτικός ὕλισμός.

Ὑπό τέτοιους ὄρους, κληροδοτημένους ἀπό τόν 19ο αἰώνα, τό ποίημα μπορεῖ νά ἐπωμιστεῖ, στά πλαίσια τῆς σκέψης, λειτουργίες πού ἀφήνονται ἀκάλυπτες ἀπό τή φιλοσοφία, τήν ὁποία ἡ συγκόλλησή της στομώνει, ἢ παραλύει.

Ὁφείλω νά καταστήσω σαφές ὅτι γιά μένα ἡ ποίηση εἶναι πάντα ἕνας τόπος σκέψης, καί γιά τήν ἀκρίβεια μιά διαδικασία ἀλήθειας — ἢ γενόσημη διαδικασία⁴—. «Ἐποχή τῶν ποιητῶν» δέν ὑποδηλώνει διόλου κάποια «εἴσοδο σέ σκέψη» τοῦ ποιήματος, οὔτε ἐξ ἄλλου τό «τέλος» τῆς ἐποχῆς ποιητῶν, τήν ἀναγκαιότητα τοῦ ὁποίου προκρίνω φιλοσοφικῶς, σημαίνει τήν ἀποκέρυξη τῆς «σκεπτόμενης» ποίησης.

Ἐννοῶ ἀπλῶς τοῦτο: στά πλαίσια μιᾶς κατάστασης ὅπου ἡ φιλοσοφία συνυφαίνεται εἴτε μέ τήν ἐπιστήμη, εἴτε μέ τήν πολιτική, ὀρισμένοι ποιητές, ἢ μᾶλλον ὀρισμένα ποιήματα, ἔρχονται καί καταλαμβάνουν τή θέση ἀπό τήν ὁποία κανονικά διακηρύσσονται οἱ καθαυτό φιλοσοφικές στρατηγικές τῆς σκέψης.

Τό κέντρο βάρους αὐτῆς τῆς κατάληψης ἐγκρατεῖται, νομίζω, στό ἐξῆς: τά ποιήματα τῆς ἐποχῆς τῶν ποιητῶν εἶναι ἐκεῖνα στά ὁποῖα ἡ ποιητική ρήση ὄχι μόνο εἶναι μιᾶ σκέψη, καί θεσπίζει μιάν ἀλήθεια, ἀλλά ἐπίσης βρίσκεται ὑποχρεωμένη νά σκέφτεται αὐτή τή σκέψη. Ἰπ' αὐτή τήν ἔννοια, ὁ Μαλλαρμέ κατέχει σημαδιακή θέση, καθῶς ξέρουμε ὅτι δηλώνει, ἐν εἶδει ἀπολογισμοῦ τῆς μεγάλης διανοητικῆς του κρίσης τῆς δεκαετίας τοῦ 1860, πῶς ἡ σκέψη του αὐτοπραγματώθηκε [sa pensée s'est pensée].

Ἐντούτοις, τό σκέπτεσθαι τή σκέψη τοῦ ποιήματος δέν θά μπορούσε νά εἶναι ἕνας στοχασμός, διότι τό ποίημα δέν προσφέρεται παρά μόνο μέ τήν πράξη του. Τό σκέπτεσθαι τή σκέψη τοῦ ποιήματος προϋποθέτει ὅτι τό ποίημα τό ἴδιο παίρνει θέση ἀπέναντι στό ἐρώτημα «τί εἶναι τό σκέπτεσθαι;». Καί τί εἶναι τό σκέπτεσθαι σέ συνθήκες κατά τίς ὁποῖες τό ποίημα στοιχειοθετεῖ τό ἐρώτημα σύμφωνα μέ τά δικά του τά ἐφόδια;

Τό ποίημα στέκεται τότε ἀκουσίως —ἐννοῶ, χωρίς ἡ θέση αὐτή νά ὀφείλεται σέ ὑπολογισμό ἢ σέ ἀνταγωνιστικότητα— σ' ἕνα εἶδος ἐντομῆς, πού εἶναι καί ἐπικάλυψη, ὡς πρός τή φιλοσοφία, τῆς ὁποίας ἡ πρωτογενῆς ἔφεση εἶναι ἀκριβῶς νά σκέφτεται τόν χρόνο τῆς σκέψης, ἢ νά σκέφτεται τήν ἐποχή ὡς τόπο τῆς συνδυνατότητας τῶν διαφορῶν γενόσημων διαδικασιῶν (τό ποίημα, τό μαθήμιο [mathème], ἡ πολιτική καί ὁ ἔρωτας⁵).

Θά πῶμε ἀπλούστερα ὅτι ἡ ἐποχή τῶν ποιητῶν σηματοδοτεῖται ἀπό τήν ἐνδοποιητική ἐνεργοποίησή ἀφορισμῶν σκέψης, κομικῶν σημείων τοῦ ποιήματος στά ὁποῖα ἡ σκέψη πού τό ποίημα συνιστᾶ, ὑποδεικνύεται ἡ ἴδια ὡς συσχέτιση ἢ ἀπόκομμα τῆς «ἐν γένει» σκέψης.

Τά παραδείγματα τέτοιων ἀφορισμῶν ἀφθονοῦν, ἐπιλέγω προφανῶς μόνο μερικά.

Ὁ Ρεμπώ, παράλληλα μέ τό ἱστορικό καί διανοητικό πρόγραμμα πού ἀναθέτει στό ποίημα στίς ἐπιστολές πρός τόν Ντεμενί καί τόν Ἰζαμπάρ, διακηρύσσει τήν ἀκυρότητα τοῦ cogito ὡς ἀνιχνευτικῆς ρήτρας γιά κάθε δυνατή σκέψη: «Εἶναι σφάλμα νά λέμε: Σκέφτομαι.

Θά ἔπρεπε νά λέμε: Μέ σκέφτεται». Αὐτή ἡ καθαίρεση τῆς σκέψης μέσα στήν ἀνωνυμία μιᾶς διαδρομῆς ἐξουσιοδοτεῖ τήν οἰκειοποίησή της ἀπό τό ποίημα, νοούμενο ὡς ὑπαγόρευση τοῦ εἶναι.

Ὅταν ὁ Μαλλαρμέ ὀλοκληρώνει τίς πνευματικές του ὑποθήκες μέ τόν ἀφορισμό «κάθε σκέψη στέλνει μιά ζαριά», τό «κάθε» ἔρχεται νά ὑπερκεράσει τήν αὐτοτέλεια τοῦ ποιήματος, μέ τό ζωτικό σύνδεσμο πού καθιερώνει ἀνάμεσα στή σκέψη, στό Τυχαῖο καί στόν ἀριθμό.

Στή «βαριά» ποίηση τοῦ Τράκλ, τήν ὁποία παραπλανητικά ὁ Χάιντεγκερ παρασύρει πρὸς τήν πλευρά ἑνός καθαγιασμοῦ τῆς παρουσίας⁶, οἱ ἐνέργειες πού ὑποδεικνύουν τή «σωτήρια» σκέψη—ἄρα τό ἐπιτέλεσμα δίχως ἐπιτέλεσμα μιᾶς ἀλήθειας— δέν διακρίνονται παρά στά βαθύτερα στρώματα μιᾶς ἐμπειρίας πού συνδέεται βέβαια μέ τήν ὀδύνη, τόν πόνο, τό αἶμα, ἀλλά πού τό ποίημα τήν ἀποδίδει μέ μιά παράξενη οὐδέτερη πραότητα. Παραθέτω τόν Τράκλ στή μετάφραση τοῦ Guillevic.⁷ Ὁ οὐσιώδης σύνδεσμος ἀνάμεσα στήν ἔνδεια καί στή δύναμη τῆς ἀλήθειας ἀποτελεῖ τό ἀξίωμα τοῦ ποιήματος. Δεῖτε, στό ποίημα «Γκρόντεκ», τό ἐξῆς: «Τῆ θερμῆ φλόγα τοῦ πνεύματος τρέφει σήμερα ἓνας δυνατός πόνος». Ὡστόσο αὐτή ἡ ὀδύνη, αὐτή ἡ αἱματηρή ἀπώλεια εἶναι χειρωνακτικές, ὑλικές, καί ὄχι μεταφορική ἀπόδοση κάποιας ἠθικῆς ἢ ἱερῆς παρουσίας. Ἡ σκέψη κεῖται μέσα στή σιωπή τοῦ μόχθου:

Ματώνει ὅμως σιωπηλά σέ σπηλιά σκοτεινῆ

Μιά πιο βουβῆ ἀνθρωπότητα

Σμιλεύει μέ σκληρά μέταλλα τῆ σωτήρια κεφαλῆ.

(«Στούς βουβούς»)

Ὁ Τράκλ ὑποστηρίζει ὅτι μιά σκέψη ὑπόκειται πάντα στήν ὀρατῆ ἐπιτακτικότητα τοῦ θανάτου, καί ὅτι ὁ μόχθος της εἶναι ἀναυδος ὅπως αὐτή ἡ ἐπιτακτικότητα.

Πίσω ἀπό τό ἐπικυρίαρχο ψευδώνυμο⁸ Ἀλμπέρτο Καέιρο, ὁ Πесоσά πολλαπλασιάζει τούς ἀφορισμούς. Ἡ παράδοση καί ταυτόχρονα γαλήνια ἔντασή τους προκύπτει ἀπό τό ὅτι, γιά τόν Καέιρο, ἡ οὐσία τῆς σκέψης εἶναι νά καταργεῖ τή σκέψη. Θά μπορούσε κανεῖς νά παραθέσει τόν Μαλλαρμέ, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ δηλώσει ὅτι ἡ σκέψη του αὐτοπραγματώθηκε, προσθέτει «εἶμαι ἐντελῶς νεκρός», ἐάν δέν ἦταν ὀλοφάνερο πῶς ὁ Καέιρο μόνο ποιητής τοῦ θανάτου δέν εἶναι. Ἡ μὴ

- σκέψη εἶναι μᾶλλον γι' αὐτόν ἢ ζῶσα σοφία τῆς ἴδιας τῆς σκέψης, καί ἰδιαιτέρως τῆς φιλοσοφίας στό σύνολό της. Τόν παραθέτω στή μετάφραση τοῦ Armand Guibert⁹: «Ἵπάρχει κάμποση μεταφυσική στή μή-σκέψη» (Ὁ φύλακας τῶν κοπαδιῶν, ποίημα 5). Ἡ λέξη «μεταφυσική» δείχνει ἐπαρκῶς τή σχέση ἐντομῆς/ἐπικάλυψης ὅπου διασταυρῶνονται τό ποίημα καί ἡ φιλοσοφία. Ὁ Καίερο ὑπονοεῖ ἐμφανῶς ὅτι τό (φιλοσοφικό) λάθος τῆς μεταφυσικῆς ἦταν πῶς ἐγκαταστάθηκε μέσα στόν καταφατικό διαλογισμό τῆς σκέψης. Τό ποίημα ἀποκαθιστᾷ τό πράγμα στήν ἀ-σχεψία του. Ὅπως τό λέει ἀκόμη δραστηριότερα (ὅ.π., ποίημα 34): «Τίποτα δέν σκέφτεται τίποτα». Πρόκειται λοιπόν γιά μηδενισμό; Καθόλου. Ἡ σκέψη, τήν ὁποία τό ποίημα διακηρύσσει πῶς καταλύει μέσα στή μή-σκέψη ὡς ἀληθινή μεταφυσική, εἶναι ἡ σκέψη πού ὑπόκειται στό cogito. Διότι ὁ συνειδητός διαλογισμός συνιστᾷ ἓνα μοναδιστικό¹⁰, ἤ κλειστό, ἐμπόδιο γιά τήν προφάνεια τοῦ εἶναι, γιά τήν καθαυτό παρουσία, προφάνεια πού τό σχεδόν ἀκλόνητο ποιητικό σῆμα της, γιά τόν Καίερο καθώς καί γιά πολλούς ἄλλους ποιητές τῆς ἐποχῆς τῶν ποιητῶν, εἶναι ἡ Γῆ:

Ἄν σκεφτόμουν τέτοια πράγματα

Θά ἔπαυα τή Γῆ νά βλέπω

Θά ἔλεπα μόνο τίς δικές μου σκέψεις. (ὅ.π., ποίημα 34)

Τό εἶναι δέν δίνεται μέσα στή σκέψη τοῦ εἶναι, γιατί κάθε σκέψη τοῦ εἶναι, δέν εἶναι στήν πραγματικότητα παρά σκέψη μιᾶς σκέψης. Τό εἶναι δίνεται μέσα στό ἄμεσο μιᾶς δοκιμασίας, εἶναι ὅ,τι νιώθω μέσα στό ἀσυλλόγιστο τῆς δοκιμασίας πού ἰσοδυναμεῖ μέ ἀπόδειξη:

Γυρεύω νά πῶ τί νιώθω

δίχως νά σκέφτομαι τί νιώθω.

Γυρεύω πάνω στήν ἰδέα τίς λέξεις νά στηρίξω

κι ἀνάγκη νά μὴν ἔχω τό διάδρομο

τῆς σκέψης γιά νά βγῶ στό λόγο. (ὅ.π., 46)

Τί εἶναι ἐδῶ ἡ Ἰδέα; Ἡ Ἰδέα εἶναι ἀκριβῶς ἡ σκέψη πού δέν εἶναι μία σκέψη τῆς σκέψης, ἡ σκέψη πού στερεῖται τή διαμεσολάβηση τοῦ cogito. Ἡ σκέψη στρώνει «διάδρομο» ἀπό τή στιγμή πού ἐγκαθίσταται μόνο σέ σχέση μέ τόν ἑαυτό της. Στόχος, γιά τό ποίημα ὡς

σκέψη, είναι νά μήν ακολουθήσει τόν διάδρομο, καί ἄρα νά ἐπωμιστεῖ εὐθέως ἕναν λόγο τέτοιον ὥστε ἀνάμεσα στή σκέψη ὡς Ἰδέα καί στή Γῆ, νά μήν ὑπάρξει ὁ χρόνος γιά νά κλειστεῖ στόν ἑαυτό της ἡ σκέψη.

Ἔτσι προκύπτει ἡ σχεδόν ἀνέφικτη ἀξίωση ὑπό τήν ὁποία λειτουργεῖ τό ποίημα: «νά εἶμαι ὀλοτελα τό ἔξω τοῦ ἑαυτοῦ μου» (ὅ.π., 14). Ἡ σκέψη, σύμφωνα μέ τόν ἀφορισμό πού δίνει τό ποίημα τοῦ Καίερο, εἶναι ἡ ἔγερση ἑνός ἔξω δίχως ἐσωτερικότητα.

Πίσω ἀπό τό «μοντέρνο» ψευδώνυμο Ἀλβάρο ντέ Κάμπος, ὁ Πεσσόα λέει φαινομενικῶς σχεδόν τό ἀντίθετο. Ὁ Κάμπος ἐκθειάζει πράγματι τήν ἀπόλυτη ἐσωτερικότητα, σωτήριο προσάρτημα ἑνός ἔξω πού δονεῖται ἀπό τό βουητό τῆς μηχανῆς καί τῆς ἐπιθυμίας. Ἐντούτοις, ἡ ἄρνηση ἔρχεται κι ἐδῶ νά πλήξει τή σκέψη. Ὅχι ἐπειδή ἀπαιτεῖται, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Καίερο, ὁ νόμος τῆς μή-σκέψης, ἀλλά διότι εἶναι ἀπαραιτήτο νά μή σκέφτεσαι τίποτα. Ἀνάμεσα στόν Καίερο, τόν δάσκαλο, καί στόν πιστότερο μαθητή του, τόν Κάμπος, ὑπάρχει αὐτή ἡ ἀνεπαίσθητη ἀπόσταση μεταξύ τοῦ τίποτα τῆς σκέψης καί τῆς σκέψης τοῦ τίποτα. Ποίημα τῆς 6ης Ἰουλίου 1935, ἔτους θανάτου τοῦ Πεσσόα, πάντα στή μετάφραση τοῦ Γκιμπέρ:

*Νά μή σκέφτεσαι τίποτα
εἶναι νά ἔχεις μία ψυχὴ δική σου καί ἀτόφια.
Νά μή σκέφτεσαι τίποτα
εἶναι νά ζεῖς μέσα σου
τῆ ροή καί τήν ἀπορροή τῆς ζωῆς.*

Πάντως σέ ὅλες τίς περιπτώσεις, ὁ Καίερο καί ὁ Κάμπος γυρεύουν νά ἐπιμερίσουν τόν σύνδεσμο τῆς σκέψης καί τοῦ κενοῦ. Κάθε ἀφορισμός τῆς σκέψης εἶναι ἕνας ἐντοπισμός τοῦ κενοῦ. Γιά τόν Καίερο, τό κενό εἶναι ἡ ἐσωτερικότητα, πού δίνει ἀνάρρηση σ' ἕνα καθαρό, μή ὀλιγοποιήσιμο, ἐκτός. Γιά τόν ὕστερο Κάμπος, τό κενό εἶναι ἡ ἐξωτερικότητα, πού δίνει ἀνάρρηση σ' ἕνα καθαρό, ποιητικά ἀπροσδιόριστο, ἐντός.

Γιά τόν Μάντελσταμ —τουλάχιστον τόν Μάντελσταμ τῶν σπουδαίων ποιημάτων τῆς δεκαετίας τοῦ εἰκοσι—, ἡ ποίηση κατηχεῖ τή σκέψη ὡς σκέψη τοῦ αἰῶνα. Πιό συγκεκριμένα, τό ποίημα ρωτᾷει ποιοί εἶναι οἱ ὄροι μιᾶς σκέψης πού ἐνστερνίζεται τόν σεισμό τοῦ 1917 καί ὅλες του τίς συνέπειες. Ἡ πολεμική τοῦ ποιήματος στρέφεται

ἐνάντια σέ ὀτιδήποτε θά ἐπιζητοῦσε νά ἐννοηματίσει τίς συνέπειες αὐτές, ἐνάντια σέ κάθε ὑπόθεση γιά κάποιο νόημα τῆς Ἱστορίας πού ὁ αἶνος θά ὄφειλε νά ἐξυμνήσει. Ἐντελῶς ἀντίθετα, ἡ σκέψη-ποίημα ἀξιώνει ἀπό τό ὑποκείμενό της νά πορευτεῖ ἀπό τά βάθη τῆς πλάνης, ἀπό τήν ἀθωότητα ἐκείνου πού εἶναι κυριολεκτικά χαμένος μέσα στόν αἰώνα. Παραθέτω τόν Μάντελσταμ (ποίημα τῆς πρώτης Ἰανουαρίου 1924) στή μετάφραση τῆς Tatiana Roy:¹¹

*Ἄ ζωή χωματένια! Αἰώνα ἐτομοθάνατε!
Θά σέ καταλάβει μόνο, φοβᾶμαι,
ἐκεῖνος πού ἔχει τό ἀνήμπορο χαμόγελο τοῦ ἀνθρώπου,
ἐκεῖνος πού χάθηκε παντοτινά.*

Προϋπόθεση τῆς σκέψης εἶναι ὅτι στό σημεῖο ἀκριβῶς ὅπου ἡ φρενίτιδα τοῦ καιροῦ ἀπαιτεῖ τόν ἥρωα, τόν χορηγό πληρότητας, ὀρθώνεται ἐκεῖνος πού ἐνεργεῖ σύμφωνα μέ μία ζωτική ἀνεπάρκεια τοῦ ἑαυτοῦ γιά τόν ἑαυτό. Ἀνεπάρκεια τέτοια πού νά τοῦ εἶναι ἀδύνατον νά ἰδεαστεῖ τόν ἑαυτό του σάν σταθερό σημεῖο ἢ ἀπαρχή τοῦ ποιητικοῦ λόγου. Στό «Αὐτός πού θρῖσκει ἓνα πέταλο», ὁ Μάντελσταμ, μιλώντας γιά τά νομίσματα πού μᾶς κληροδοτεῖ τό παρελθόν, ὑποδηλώνει τό παρόν τοῦ αἰώνα σάν μιά ἐντομή τοῦ παρελθόντος, πού τήν καθιστᾶ ἐμφανῆ ἢ ἀπάλειψη τοῦ ἑαυτοῦ:

*Θέλοντας ὁ αἰώνας νά γραπωθεῖ, ἄφησε πάνω τή δαγκωματιά του.
Μέ τρώει ὁ χρόνος σάν τό νόμισμα
καί πιά δέν ἐπαρκῶ στόν ἑαυτό μου.*

Αὐτό τό φάγωμα τῆς σκέψης ἀπό τόν αἰώνα, αὐτή ἡ ἀπόδραση τῆς πληρότητας, πρέπει τήν πράξη τοῦ ποιήματος σέ ἓνα εἶδος γήινης ἀνωμυίας, μιᾶς ἀπολίθωσης πού φέρνει στόν νοῦ τό «πράγμα» τοῦ Καίεριο:

*Ὅ,τι λέω δέν εἶμαι ἴγώ πού τό λέω,
εἶναι βγαλμένο ἀπ' τό χῶμα ὅμοια μέ σπόρους ἀπολιθωμένο στάρι.*

Ἔτσι, γιά τόν Μάντελσταμ, ἡ σκέψη τῆς σκέψης τοῦ ποιήματος εἶναι ἡ ἀναζήτηση ἑνός τόπου φαγωμένου, χασματικοῦ, ἀνεπαρκοῦς, ἀπό τόν ὁποῖο ἐκπορεύεται ἓνας λόγος ἀνώνυμος καί ἀπροσανατόλι-

στος. Έκει μπορεί ο αιώνας να ειπωθεί, ακριβώς επειδή αυτός ο αιώνας δηλώνει πλήρης, επικεντρωμένος, αυτόαρκης, προσανατολισμένος. Τό ποίημα κείται, αντίρροπα προς τις δηλώσεις του ιστορικού αιώνα, μέσα στην αποδυναμωση του νοήματος, και μέσα στη μη-συγχρονικότητα αυτού του νοήματος με τό πραγματικό συγχρονικό. Πράγμα που δια φωτίζει εκείνο που αναφωνεί, στο ποίημα 1924, ο Μάντελσταμ: «Ουδέποτε υπήρξα συνομήλικος κανενός, όχι». Η σκέψη του χρόνου είναι σκέψη ενός αποδυναμωμένου σημείου ασυγχρότιστου με τον εν λόγω χρόνο. (Μά σκέφτομαι αϊφνης πώς αρμόζει εδώ να κατονομάσω τόν Άιγκί, τόν τσουβάσο ποιητή, για παράδειγμα τό εξής, στη μετάφραση του Léon Robel:¹² «που, σέ ποιά λογοτεχνία, υπάρχει ο περισσότερος ύπνος;»).

Μπορεί πλέον να υποστηρίξει κανείς ότι ο Τσέλαν, τόσο αδελφικός προς τόν Μάντελσταμ, οδηγεί τήν αξίωση τής αποδυναμωσης του νοήματος μέχρι τή συντριβή του ἄσματος, διότι στά ενδότερα του ἄσματος σάν να παραμένει ακόμη ἓνα υπερβολικό ἀπόθεμα νοήματος. Για τόν Τσέλαν, ἡ διαυγής ἀτύφλωτη σκέψη προϋποθέτει τή συντριβή του ποιήματος ὡς αισθητικοῦ ἤθους, τήν ἐνύπαρκτη ἀκύρωση τής πολυάριθμης ἢ ρυθμικῆς σκέψης (παραθέτω ἀπό τή Φραγή του χρόνου, μετάφραση τής Μαρτίν Μπροντά¹³):

Ἄν κάποιος
 συνέτριβε τά ἄσματα
 καί τώρα μιλοῦσε στό ραβδί,
 μήτε γι' αὐτόν μήτε γι' ἄλλον
 θά ὑπῆρχε
 τύφλωση.

Ἐάν τό ἄσμα συντριβεῖ, ἐάν τό ποίημα ἀπαλλαγεῖ ἀπό τό ποίημα, ἐάν δεχτοῦμε τή στενωπό του ενός μοναδικοῦ θανάσιμου σήματος¹⁴ (καί ἀναγνωρίζω σ' αὐτή τή «στενωπό» τήν ἐνομή, τήν ἀπάλειψη του Μάντελσταμ), σήματος δίχως αἴγλη μήτε ἀντίλαλο, τότε ἓνα καινούργιο νόημα ξεπροβάλλει, στό ἀποκορύφωμα τής λιποταξίας κάθε παρουσίας:

Νόημα ξεπροβάλλει
 κι ἀπό τό μονοπάτι τό στενό.

πού τό τσακίζει
τό πίο θανάσιμο ἀπό
τά ὀρθωμένα σήματά μας.

Μπορῶ καί διαβάζω στόν Τσέλαν πώς, νάί, τό ποίημα ζητάει νά ἀπαλλαγεῖ ἀπό τό ποίημα —μά ὁ Καέιρο ἤδη ἔγραφε: «Τήν πρόζα φτιάχνω τῶν στίχων μου»—, ἡ ἀκόμη πώς ἡ σκέψη-ποίημα φτάνοντας στή συντριβή τοῦ βάθρου της, τοῦ ἄσματος της, ζητάει νά ἀνοιχτεῖ ἐκ νέου στήν ἀκέραιη διάσταση τοῦ νοήματός της. Πράγμα πού θά εἰπωθεῖ καί ὡς ἐξῆς: ἡ ἐποχή τῶν ποιητῶν ἔκλεισε.

Ἀπό τό καταληκτικό αὐτό σημεῖο, δικαιούμαστε νά θέσουμε τό ζήτημα ἐάν ἀπό ὅλες αὐτές τίς δικαιοδοσίες τοῦ ποιήματος γιά τή σκέψη, ἀπό ὅλους αὐτούς τούς ἀφορισμούς σκέψης πού διασαφηνίζουν τό ποίημα, μπορεῖ κανεῖς νά συγκρατήσῃ καί νά παγιώσει μερικά γνωρίσματα πού τίς συνενώνουν.

Ἵπάρχει ὅπωςδήποτε ἀρχικά ἡ βούληση γιά μέθοδο. Αὐτοί οἱ ποιητές συναρμολογοῦν σέ ποίημα τή μέθοδο τοῦ ποιήματος. Τούς (φιλοσοφικούς) λόγους περί τῆς μεθόδου διαδέχονται τά ποιήματα περί τῆς μεθόδου. «Σ' ἐπιβεβαιώνουμε, μέθοδε!» λέει ὁ Ρεμπώ, ἡ ἀκόμη «ἐπέιγομαι νά βρῶ τόν τόπο καί τή διατύπωση». Διότι τό ποίημα θεσπίζει ὁδηγίες γιά τή σκέψη, τῆς προτείνει *ιδιόμορφα ἐγχειρήματα*. Τό «ἐγχείρημα» ἀντιδιαστέλλεται ἐδῶ πρὸς τό ρομαντικό θέμα τοῦ στοχασμοῦ, τῆς ἐνατένισης, πρὸς τήν πατριαρχική καί προφητική μορφή πού ἐκπροσωπεῖ κατ' ἐξοχήν ὁ Οὐγκό, πού ὑφίσταται ἀκόμη στόν Claudel, ἀλλά καί στόν Valéry ἢ στόν Rilke, ὑπόκωφη, εὐπρεπισμένη, ἀφηρημένη. Γιά νά συλλάβῃ κανεῖς τήν ἐποχή τῶν ποιητῶν ἐπιβάλλεται πρῶτα νά καταγράψῃ τίς ἐν δράσει ἐνέργειες τοῦ ποιήματος. Γιατί αὐτές εἶναι πού, ἀπό τό ἐσωτερικό τοῦ ποιήματος, νομοθετοῦν ἐπί καί ἐναντίον τῶν συγκολλήσεων τῆς φιλοσοφίας.

Θά ἀναφέρω μόνο τρεῖς: τόν ἀντιρομαντισμό, τήν ἀπο-ὀλικοποίηση, τή διαγώνιο.

1) Οἱ ποιητές τῆς ἐποχῆς τῶν ποιητῶν ἐξαναγκάστηκαν νά ἀποσπάσουν τό ποίημα, ὡς ἐπιτέλεση σκέψης, ἀπό τόν ρομαντικό ὀρισμό του. Αὐτή ἡ ἀπόσπασση στοιχειοθετεῖται ἀπό μιά σειρά ἀπαγορεύσεων μέ στόχο νά ἐπικεντρώνεται τό ποίημα σέ μιά ὑπολανθάνουσα ἔννοια, παρά στήν ἰσχὺ τῆς εἰκόνας. Ἡ ποίηση εἶναι ὁ τόπος, θά πεῖ ὁ Μαλλαρμέ,

Όπου τοῦ γνήσιου ποιητῆ ἔργο σεμνό μεγάλο
ν' ἀπαγορεύει τ' ὄνειρο, ἐχθρό τῆς δύναμῆς του.

Καί ὁ Ρεμπώ τό ἴδιο, μ' ἐκείνη τή νότα σπιρτάδας καί ἔξαψης πού
τόν χαρακτηρίζει:

Ἄ! εἶναι τά ὄνειρα ντροπή
μιά καθαρή ἀπώλεια.

Ὁ Καέιρο, ὁ Μάντελσταμ, ὁ Τσέλαν συμμερίζονται τήν ἀπαγορευ-
τική ἔφεση τοῦ ποιήματος γιά τήν ἀντι-εικόνα, γιά τήν καταφατική
ἀνακοπή τοῦ ὄνειρου. Ὡστόσο, χάρη στό ἐγγενές παράδοξο τῆς ποίη-
σης, ἡ ὁποία ὀρίζεται ὡς σκέψη τοῦ καθαυτοῦ αἰσθητοῦ, μία ἀξονική
εικόνα στηρίζει σχεδόν πάντοτε τήν ἀπαγόρευση πού πλήττει τήν
εικόνα. Αὐτή ἡ εικόνα, πού συνιστᾷ μᾶλλον τήν ἀπεικονιστική ἀπά-
λειψη τῆς εικόνας, εἶναι τό χῶμα. Καί πάλι ὁ Ρεμπώ:

Ἄν κάτι ἐκτιμῶ ἀκόμα
εἶναι τίς πέτρες καί τό χῶμα.

Τοῦτο τό χῶμα δέν εἶναι διόλου ὁ φιλόξενος νόστος, ἡ ἀνάκτηση
τῆς ἀπαρχῆς, εἴτε ἡ μεγάλη Μητέρα φύση. Εἶναι ὁ γυμνός τόπος
ὅπου ἀπευθύνεται τό ποίημα, «ὁ χῶρος ὁ δικός, ἴδιος σάν μεγαλώνει
ἢ ἀπαρνιέται» (Μαλλαρμέ). Εἶναι ὅ,τι δέν εἶναι ἱερό οὔτε καθοσιώσι-
μο, ὅ,τι ἀποστρέφεται τή συγκατάβαση πρὸς τό ὄνειρο καί πρὸς τήν
εικόνα καί ἐμπιστεύεται τό ποίημα στούς αὐστηροῦς νόμους τῆς με-
ταφορᾶς. Καί πάλι ὁ Μάντελσταμ, ὁ Μάντελσταμ γιά τόν ὁποῖο ὁ
ἀέρας καί ἡ θάλασσα εἶναι, μέσα ἀπό διαφορετικές ἐνέργειες, ἐξίσου
σημαντικά («Αὐτός πού βρῆκε ἓνα πέταλο»):

Ὁ ἀγέρας εἶναι μίγμα πυκνό σάν τό χῶμα
νά βγεῖς δέ μπορείς καί πόσο δύσκολο νά μπεῖς
[...]
τό χῶμα σά ράχη γαιῶδρου ἀφιλόξενο
[...]
λέξη καμιά καλύτερη τῆς ἄλλης
ἀντιλαλοῦν στό χῶμα οἱ μεταφορές.

Δίχως παρουσιαστικό, τόπος διακανονισμένων μεταφορικῶν συναλλαγῶν, τοῦτο τό ἀχάριστο χῶμα τῶν ποιητῶν βιαιοπραγεῖ σέ κάθε νοσταλγία.

2) Ἐνάντιοι στήν ὑπόθεση ενός Μεγάλου Ὁλου—ὑπόθεση ἀπό τήν ὁποία ἀκόμη κι ἕνας Baudelaire δέν ξεφεύγει ἐντελῶς— οἱ ποιητές τῆς ἐποχῆς τῶν ποιητῶν σκέφτονται τήν ἀπο-ὀλιχοποίηση, τό χωριστό, τήν ἀσυμφιλίωτη πολλαπλότητα. Ἔχουν γιά γνώμονα τήν ἀρχή τῆς ἀσυνέπειας [principe d' inconstance]. Ὁ Καέιρο εἶναι στό σημεῖο αὐτό ὁ πιό ἐννοιολογικός, ὁ πιό «πεζολόγος»:

ἕνα πραγματικό κι ἀληθινό σύνολο

ἀρρώστια εἶναι τῆς σκέψης.

Ἡ Φύση εἶναι φτιαγμένη ἀπό μέρη δίχως ὄλον.

Ὁ Τσέλαν εἶναι πάντως ἐκεῖνος πού δίνει ἐδῶ τόν ἀφορισμό στόν ὁποῖο συγκατανεύει καί ὁ φιλόσοφος, τόν κεντρικό ἀφορισμό γιά κάθε σκέψη πού ὑπεισέρχεται στούς ὅρους τούς δικούς μας:

Στίς ἀσυνέπειες

Νά στηριχτοῦμε.

3) Μιά ὀλόκληρη ποιητική παράδοση, ἀπότοκος τοῦ ἔπους ἢ τοῦ μείζονος λυρισμοῦ, θέτει ὡς στόχο νά διανύσει μέ τάξη τίς στοιβάδες τῆς σημασίας, νά ἐκδιπλώσει, ἀφήγηση ἢ μύηση, μιά τάξη πού γαληνεύει τό χάος καί παρηγορεῖ τόν θρῆνο. Οἱ ποιητές τῆς ἐποχῆς τῶν ποιητῶν ἐπιδιώκουν μᾶλλον νά διαγράψουν μέσα στή γλώσσα μιά τροχιά διαγωνίως πρὸς κάθε ὑποτιθέμενη ἐκεῖ ταξινόμηση, νά προκαλέσουν ἕνα βραχυκύκλωμα στήν κυκλοφορία τῆς γλωσσικῆς ἐνεργείας. Δέν ἔχουν γιά κύριο στόχο νά ἀποπειραθοῦν παράδοξους συγκριτικούς παραλληλισμούς, ὅπως στό περίφημο «ἡ γῆ εἶναι γαλάζια σάν πορτοκάλι» τοῦ Ἐλυάρ. Ἀνάλογες ἀπόπειρες δέν εἶναι παρά ἡ δευτερογενῆς ρητορική τοῦ διαγώνιου ἐγχειρήματος. Στόχος εἶναι μιά φράση τοῦ ποιήματος νά στοιχηματίσει πῶς μιά ὀνοματοδότηση θά ἔρθει καί θά διακόψει τή σημασία, καί στό σημεῖο τῆς διακοπῆς νά ἐγκατασταθεῖ μιά ἐντοπίσημης σκέψης, πού νά μὴν ἀποβλέπει στό ὄλον, ἱκανή ὅμως νά εἶναι πιστή στήν ἴδια τῆς τήν καινοτομία. Σκέφτομαι γιά παράδειγμα τήν εἰσαγωγική φράση στό ποίημα τοῦ Τράκλ, «Ψαλμός» (καί ἀναλογίζομαι ὅτι τόν ἴδιο τίτλο ἔχει κι ἕνα ποίημα τοῦ

Τσέλαν): «Υπάρχει ένα φῶς πού ὁ ἄνεμος ἔσβησε». Τό «ὑπάρχει», τόσο συχνό στόν Τράκλ, εἶναι πάντα τό «ὑπάρχει» μιᾶς ἔλλειψης, πρὸς ὄφελος τῆς πνοῆς. Μήπως αὐτός ἀκριβῶς δέν εἶναι καί ὁ δικός μας τόπος τῆς σκέψης, τό ὅτι ένα φῶς δέν γίνεται νά κατονομαστῆ παρά μόνο ἀφοῦ ὁ ἄνεμος τῆς Ἱστορίας τό ἔχει γιά πάντα σβῆσει;

Ὅμοίως ἐκεῖνο τό ποίημα τοῦ 1937, ὅπου ὁ Μάντελσταμ ἀρχίζει ἀκριβῶς —εἶναι ὁ κανόνας τῆς διακοπῆς— λέγοντας ὅτι «τίποτα δέν ἐξυπηρετεῖ ἡ σύγκριση», καί τό ὅποιο, σάν ἀντίλαλος στόν Ρεμπώ, συνεχίζει «ἀρμενίζω στό τόξο τῶν ταξιδιῶν πού ποτέ δέν ἀρχίζουν».

Ὅτι μπορεῖ νά ὑπάρχει ένα φῶς δίχως φῶς, ἢ ὅτι μπορεῖ κανείς νά ἀρμενίζει χωρίς ποτέ νά ἔχει φύγει: νά ποιῆς εἶναι οἱ πράξεις μέ τίς ὁποῖες τό ποίημα, κατονομάζοντας μία ἐξαφάνιση, ἀναστέλλει τή διαπλοκή τοῦ νοήματος καί συνδέει διαγωνίως τό εἶναι καί τήν ἀναίρεση τοῦ εἶναι. Ἡ ποιητική διαγώνιος δηλώνει πῶς μία σκέψη πιστή, ἄρα ἰκανή γιά ἀλήθεια, ἀνοίγει ρῆγμα στό εἶδέναι πού οἱ σημασίες ἀποκρυσταλλώνουν. Κόβει τά καλώδια, γιά μία ἄλλη κυκλοφορία τοῦ ρεύματος τῆς σκέψης. Αὐτό τό κόψιμο δέν ἀποτελεῖ ὡστόσο ἄρνηση, ἔργο ἀρνητικό. Ἀντιθέτως, ἡ διαγώνιος εἶναι πάντοτε καταφατική, ἐκφέρεται σέ πρῶτο πρόσωπο ἢ μέ τό «ὑπάρχει».

Υπάρχουν προφανῶς πολλά ἄλλα ἐγχειρήματα νά ἐπισημάνει κανείς. Ὅμως, σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τή φιλοσοφία, ἐκεῖνη τή φιλοσοφία πού πέρα ἀπό τίς συγκολλήσεις της μποροῦμε νά τήν ἐπαναθέσουμε κάτω ἀπό τόν ὄρο τοῦ ποιήματος, καθώς καί τοῦ μαθημίου, τῆς πολιτικῆς καί τοῦ ἔρωτα, ὑπάρχουν τελικά δύο βασικές χειρονομίες μέ τίς ὁποῖες τό ποίημα προάγει τή δική του σκέψη.

Πρῶτα-πρῶτα, ἐνάντια στή συρρίκνωση τῆς σκέψης στή γνώση, γνώση πού ἐχθετεῖ τό εἶναι ὑπό τή μορφή τοῦ ἀντικειμένου, ἡ ποίηση αὐτῶν τῶν ποιητῶν ἐνεργοποιεῖ μία ἀποαντικειμενοποίηση.

Τί εἶναι τό ἀντικείμενο; Εἶναι αὐτό πού προδιαθέτει τό πολλαπλό τοῦ εἶναι ὑπέρ καί ἐναντι τῆς σημασίας. Ἡ ἐποχή τῶν ποιητῶν τροφοδοτεῖ μία πολεμική ἐναντίον τῆς σημασίας, στοχεύοντας ἔτσι τήν ἀντικειμενικότητα, ἡ ὁποία εἶναι τό δέσμιο τῆς σημασίας εἶναι, καί προτείνοντάς μας τήν ἄμορφη ἢ μή μορφοποιήσιμη μορφή ἐνός ὑποκειμένου δίχως ἀντικείμενο¹⁵. Ὁ Καίριο τό λέει μέ τή συνηθισμένη του σαφήνεια:

Τά πράγματα δέν ἔχουν σημασία: ἔχουν μιά ὑπαρξή.

Τά πράγματα εἶναι τό μοναδικό ἀπόκρυφο νόημα τῶν πραγμάτων.

Ἄς καταλάβουμε ὅτι γιά τόν Καίριο, τό «πράγμα» δέν εἶναι ἐπ' οὐδενί ἓνα ἀντικείμενο. Τό πράγμα εἶναι τό ὑπάρχειν-πολλαπλό ὡς τέτοιο, ἐξαιρούμενο ἀπό κάθε καθεστῶς τοῦ Ἐνός. Προορισμός πλέον ὅλου τοῦ ποιήματος εἶναι νά μᾶς ἐντάξει σ' αὐτή τήν ἐξαίρεση, νά μᾶς ἀποσπάσει ἀπό τήν πίεση τοῦ νοήματος, ἔτσι ὥστε τό περιοριστικό ὑπόδειγμα τοῦ ἀντικειμένου νά τό διαδεχθεῖ ὁ ἀπόλυτος διασκορπισμός τῆς ὑπαρξῆς.

Τό ἴδιο νόημα πρέπει νά δώσουμε, νομίζω, ὅσον ἀφορᾷ τήν ποιητική τοῦ Τσέλαν, στήν ἀβέβαιη πολλαπλότητα τοῦ πιό ἀμετακίνητου, τοῦ πιο φωτοβόλου στοιχείου, πού ὁ Πλάτωνας τό ἀνάγει σέ μεταφορικό ἰσοδύναμο τοῦ Ἐνός: τοῦ ἡλίου. Ὅπως στό Φραγή τοῦ χρόνου:

ὑπάρχουν δύο ἡλιοι, ἐννόησέ το,
δύο, ὄχι ἓνας -

Εἶτε στό «Περιπλανώμενος», ποίημα τῆς συλλογῆς *Τοῦ κανενός τοῦ ρόδο*.¹⁶

Μέ ὄλους
τούς σκορπισμένους
ἡλιους, ψυχή
βρισκόσουν, στόν αἰθέρα.

Ὅπου βλέπουμε ὅτι ἡ προσαγόρευση τοῦ ὑποκειμένου ὡς ἄλλου, τοῦ «ἐσύ» στό ὁποῖο ὁ Τσέλαν βασίζει τήν προσδοκία του στή γλώσσα, προϋποθέτει τόν διασκορπισμό τοῦ ἐνός, τή διάλυση τῆς ὅποιας τάξης θά μπορούσε νά βάλει στήν ἀντικειμενικότητα ἡ προσφυγή στό Ἐν. Ἡ ψυχή δέν ἔχει τόν αἰθέρα της παρά ὅταν ἀποτραβιέται ἀπό κάθε ἀντικειμενικό ἐνώπιον, καί δέν συνδέεται παρά μέ τήν ἀσυνέπεια.

Ἐπειτα, ἐνάντια στήν ἀπολογία περί τοῦ νοήματος τῆς Ἱστορίας, ἡ ποίηση τῆς ἐποχῆς τῶν ποιητῶν ὀργανώνει σέ σκέψη ἓναν ἀποπροσανατολισμό. Ὅπως εἶδαμε, τό ἀποπροσανατολίζον ἐγχείρημα βρισκόταν στό ἐπίκεντρο τῆς σκέψης τοῦ αἰῶνα στόν Μάντελσταμ. Μά καί στόν Ρεμπώ ἐπίσης, πού τόσο τόν ἀπασχολεῖ ἡ Ἱστορία, βρίσκου-

με ἤδη τὸ ἀπόλυτο καὶ ἐντελῶς ἀποπροσανατολιστικό χάσμα ἀνάμεσα στὸ ἐνεργητικό καὶ ἐσχεμμένο μίσος τῆς κατεστημένης τάξης, τῆς ὑπαρκτῆς κοινωνίας, στὴν ἰδέα, ἄρα, τῆς ριζικῆς ἐπανάστασης, καὶ [ἀφ' ἑτέρου] σὲ μία κάποια στασιμότητα, μία ἀδύνατη ἀναχώρηση, μία ἀναπόφευκτη παλινόρθωση. Σάν ὁ βίαιος προσανατολισμός τοῦ νοήματος, μόλις γίνεται ἀντιληπτός, νά ἀποδεικνύεται ἀπατηλός καὶ ἀνεφάρμοστος:

... πρίγκιπες, γερουσίες, βιομηχάνοι,
 Χαθεῖτε! ἰσχύς, δικαιοσύνη, ἱστορία: κάτω!
 Μᾶς τὸ χρωστᾶνε. Τὸ αἷμα! Τὸ αἷμα! Τῆ φλόγα σά χρυσάφι!
 Ὅλα στὸν πόλεμο, στὸν τρόμο, στὴν ἐκδίκηση,
 Ψυχὴ μου! Ν' ἀρχίσουνε δαγκωματιές! Ἄ! περάστε
 Δημοκρατίες τοῦ κόσμου τούτου! Αὐτοκράτορες,
 Στρατεύματα, ἄποικοι, λαοί, νισάφι!
 [.....]
 [...] Εἶμαι σ' αὐτά, εἶμαι πάντα σ' αὐτά.

Τὸ «εἶμαι πάντα σ' αὐτά» ἀντιστρατεύεται τὸ «νισάφι!» τῆς ἐπαναστατικῆς βεβήλωσης, καὶ ἀνακαλεῖ τὸ νόημα πού ἀπεργαζόταν ἢ ἄρνηση. Ὅπως ἀκριβῶς, στὸ Μία ἐποχὴ στὴν κόλαση, τὸ «δέ φεύγουμε» ἀναιρεῖ τὴν προαποφασισμένη ἀναχώρηση, χορηγὸ ἑνὸς προσανατολισμοῦ τῆς ζωῆς.

Ἐπάρχουν πολλὰ διαφορετικά ἐγχειρήματα προκειμένου νά καταρρακωθεῖ ποιητικῶς ἢ εἰκασία μιᾶς προσανατολισμένης Ἱστορίας. Γιὰ νά ἀποπροσανατολίσει τὴ σκέψη τὴν ἴδια, ὁ Τράκλ τῆς ἀντιπαράβαλλει τὴ φιγούρα τῆς ἀπόλυτης διακοπῆς, τὸν θάνατο. Ὅχι τὴν ἔγνοια ἢ τὴ στενοχώρια τοῦ θανάτου, ὄχι τὸ ὑποκειμενικὸ ἐπιτέλεσμα τοῦ θανάτου, ἀλλὰ τὸν θάνατο τὸν ἴδιο, τὸ πτώμα τοῦ νεαροῦ ἄντρα στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ὄρατοῦ (ἅς τὴ συνδυάσουμε μέ τὴν εἰκόνα τοῦ Κοιμωμένου τῆς κοιλάδας τοῦ Ρεμπώ). Τά μέσα τοῦ Τράκλ εἶναι ζωγραφικά, γυρεύει νά πιάσει τὸν θάνατο στὰ δυνατὰ πλοκάμια τῆς ὑλικότητας. Τά χρώματα γίνονται τὸ ἔμβλημα αὐτῆς τῆς ρηχῆς ὄρατότητας, τὸ χρυσάφι, τὸ μελανό, τὸ μαυροπράσινο, τὸ σκοτωμένο αἷμα, τὸ πράσινο ποτάμι φανερώνουν τὸν θάνατο σάν ὑπολανθάνον κέντρο ἑνὸς χώρου. Ὁ θάνατος προβάλλει ἀργά-ἀργά στὸν τόπο τῶν χρωμάτων, χρωμάτων πού κομματιάζουν καὶ σταματοῦν τὸν χρόνο. Τὸ ποίημα

τοῦ Τράκλ μᾶς ἀποπροσανατολίζει μέ τό ἀτόφιο παρόν τοῦ ὑλικοῦ θανάτου, σάν τό πραγματικό τοῦ θανάτου νά βρίσκεται στόν χῶρο παρά στόν χρόνο: ὁ ἀποπροσανατολισμός, γιά τόν Τράκλ, εἶναι μία ἀπώλεια τοῦ χρόνου μέσα στήν ἀργή καί γλυκιά δοκιμασία τοῦ θανάτου. Ἄς δοῦμε τόν ἐρχομό τῆς ἀπώλειας ἀκούγοντας «Ἔλις 2»:

Γλυκό καμπάνισμα ἤχεϊ στό στῆθος τοῦ Ἔλις
 Τό βράδυ,
 Πού τό κεφάλι του βυθίζεται στό μαῦρο μαξιλάρι.
 Ἄγριμι μελανό
 Αἰμορραγεῖ ἀργά στή λόχμη.
 Ἐκεῖ τό σκοῦρο δέντρο, στέκει μοναχό
 Τοῦ ἔπεσαν οἱ μελανοί καρποί του.
 Σημάδια κι ἀστέρια
 Ἀργοβυθίζονται στά βραδινά νερά.
 Πίσω ἀπό τό λόφο χειμώνιασε.
 Τή νύχτα μελανά περιστέρια
 Πίνουν τόν παγωμένο ἰδρώτα
 Πού κυλᾷ στό κρυστάλλινο μέτωπο τοῦ Ἔλις
 Πάντα ἤχεϊ
 Στούς μαύρους τοίχους ὁ μοναχικός ἄνεμος τοῦ Θεοῦ.

Προσέξτε πόσο ρηξικέλευθα ἓνα τέτοιο ποίημα δέν ἀπευθύνεται. Κανένας ἀναγνώστης δέν υποτίθεται οὔτε ὑποσημαίνεται μέσα σ' αὐτές τίς μορφές καί τά χρώματα πού παισιώνουν ἓνα φευγαλέο κουφάρι. Ὁ ἀποπροσανατολισμός φέρεται στό σημεῖο ὅπου πλέον ἡ θέση μας δέν πιστοποιεῖται πουθενά. Ἡ σκέψη βρίσκεται περιορισμένη στό δίχως ὀπτικό στίγμα κατοικητήριο τοῦ καθαροῦ «κῦπάρχει», ὅπου τό μόνο πού ἐπισυμβαίνει, μέσα στόν μοναχικό ἄνεμο, εἶναι ἓνα πτώμα.

Ἀποαντικειμενοποίηση καί ἀποπροσανατολισμός συμπυκνώνουν αὐτό πού ἀντιπαράθετε στίς συγκολλήσεις τῆς φιλοσοφίας ἢ ποίηση αὐτή, ποίηση πού διαχέει μέσα στήν καθαρή πολλαπλότητα τήν ἀντικειμενικότητα τῆς ἐπιστήμης —δέσμοι τῆς ὁποίας εἶναι οἱ θετικισμοί— καί ἀποπροσανατολίζει τήν Ἱστορία — ἀπό τήν ὁποία σαγηνεύεται ἡ ἐπαναστατική σκέψη. Ἡ εποχή τῶν ποιητῶν μᾶς κληροδοτεῖ, γιά νά ἀπελευθερώσουμε τή φιλοσοφία, τήν ἐπιτακτικότητα μιᾶς διασαφήνισης χωρίς ὀλότητα, μιᾶς σκέψης γιά ὅ,τι εἶναι ταυτόχρονα διασκορ-

πισμένο καί ἀχώριστο, ἐνός λογιμοῦ δίχως ἀντικείμενο μήτε προσανατολισμό, ἄρα μή ἀλληλέγγυου, ψυχροῦ. Τό ποίημα καταφέρνει νά ἀναδείξει τήν ὑποκειμενική χροιά τῆς ψυχρότητας πού ἀποαντικειμενοποιεῖ καί ἀποπροσανατολίζει, ἡ ὁποία εἶναι σάν τό χειμωνιάτικο «χρῶμα» τοῦ δίχως ἀντικείμενο ὑποκειμένου. Ὁ Μαλλαρμέ εἶναι ὁ κατ' ἐξοχήν χειμερινός ποιητής:

Τρέχει τό κρύο μέ σιωπές πού θερίζουν,
Μά δέ θά ψιθυρίσω κενή ἐλεγεία
Ἀφοῦ ἡ κατάσπρη περίπτυξη τῶν τόπων ἀφαιρεῖ
ἀπό παντοῦ τόν τίτλο τοῦ ψεύτικου τοπίου.

Ἄλλά καί ὁ Τσέλαν ἐπίσης, ὅταν συναντᾷ τή σιωπή τῶν διδασκάλων, πού εἶναι ἀκριβῶς ἡ συγκολλημένη ἀποκήρυξη τῆς φιλοσοφίας, κατονομάζει ταυτόχρονα τό ἀχώριστο, τό διαυγές καί τό ψυχρό, πού εἶναι τό μερτικό μας στή σκέψη.

μπροστά στούς διδασκάλους
πού σωπαίνουν
τριγύρω μας,
μέσα στό ἀχώριστο, πιστοποιεῖται
ἡ ὑγρόψυχη
διαύγεια.

Αὐτοί οἱ ποιητές ὁσφράνθηκαν ὅλο τό λανθάνον κενό πού τό ἄπειρο βάρος τῶν καταστάσεων περιλαμβάνει, ὅσον ἀφορᾷ τό εἶναι του. Κενό πού μόνο τό συμβάν ἐγκαλεῖ, στήν προκειμένη περίπτωση τό συμβάν τοῦ ποιήματος. Αὐτό τό κενό εἶναι πανταχοῦ παρόν στόν Μαλλαρμέ, «στό ἄδειο σαλόνι», τό «ἄδειο χαρτί»... Ὑπάρχει ὡστόσο παντοῦ, ἀκόμη καί στόν Μάντελσταμ, τόν πιό ἐπιρρεπῆ ἴσως ἀπό τοὺς ὑπόλοιπους —πλὴν τοῦ Ρεμπώ— στό νά τό γεμίζει. Κοιτάξτε ἓνα ποίημα τοῦ 1910, πού ταλαντεύεται διαρκῶς μεταξύ κενοῦ καί ἀνυπαρξίας, μέ διαμεσολαβητή τό βασάνισμα τοῦ σύμπαντος:

Ὁ ἤχος ἀράτος φουσκώνει τό ἰστίο
τό βλέμμα διάπλατο ἀδειάζει
διασχίζει τή σιωπή

ἄλλαχ χορωδία τῶν πουλιῶν τῆς νύχτας
 Φτωχός σάν ἀπό φυσικοῦ
 ἀπλός σάν τούς οὐρανοὺς
 Ἡ ἀπατηλή ἐλευθερία μου
 εἶναι τραγοῦδι τῶν πουλιῶν τῆς νύχτας
 Ἀνθρακωμένον ἥλιο
 νεκρωμένον οὐρανό σάν πανί
 τό βασανισμένο σου σύμπαν
 προσδέχομαι, ὦ ἀνυπαρξία.

Προορισμός τοῦ ποιήματος εἶναι νά βρεῖ, γιά τό λανθάνον στό βάρος τοῦ κόσμου κενό, τήν ὑπεράριθμη χάρη ενός ὀνόματος. Καί ἡ σκέψη, ἡ σκέψη πού τό ποίημα σκέφτεται, ἔχει γιά μοναδικό γνώμονα τό νά μένει πιστή σ' αὐτό τό ὄνομα, τήν ἴδια στιγμή πού τό βάρος τοῦ εἶναι, πρόσκαιρα μετέωρο, ἐπανέρχεται, ἐπανέρχεται πάντοτε.

Τό ποίημα τῆς ἐποχῆς τῶν ποιητῶν εἶναι συμπόρευση μέ τό κενό, μέσα στή βαρύτητα, κάτω ἀπό τό ἔμβλημα ενός ὀνόματος. Τσέλαν, γιά νά κλείσουμε:

Τό βάρος πού συγκρατεῖ τό κενό
 εἶναι πού μαζί
 σου θά ἔφευγε.
 Ὅπως ἐσύ, δέν ἔχει ὄνομα. Ἴσως
 μοῦ δώσεις κι ἐσύ μία μέρα τό
 ὄνομα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Τό πρωτότυπο: Alain Badiou, «L'âge des poètes», στό βιβλίο μέ τίτλο *La politique des poètes* [Ἡ πολιτική τῶν ποιητῶν], sous la direction de Jacques Rancière, ἐκδ. Albin Michel, Paris, 1992, σσ. 21-38. Εὐχαριστῶ τόν Κώστα Μπόμπα γιά τίς μεταφραστικές παρατηρήσεις του. (Σ.τ.Μ.)

2. *Manifeste pour la philosophie* [Μανιφέστο ὑπέρ τῆς φιλοσοφίας], ἐκδ. Le Seuil, 1989.

3. Πρὸβλ. το κεφάλαιο τοῦ *Manifeste* τό σχετικό μέ τήν ἔννοια τῆς συγκόλλησης [suture].

4. Γιά τήν ἔννοια τῆς γενόσημης διαδικασίας [procédure générique], βλ. τό *Ma-*

nifeste, και προπάντων τό *L'Être et l'Événement* [Τό Εἶναι και τό Συμβάν], έκδ. Le Seuil, 1988.

5. Για τούς τέσσερις ὄρους, πρβλ. τό *Manifeste*.

6. Τό σχετικό κείμενο τοῦ Martin Heidegger, *Ἡ γλώσσα στήν Ποίηση*, μεταφρασμένο ἀπό τόν Κώστα Γεμενετζή, ἔχει περιληφθεῖ ὡς ἐπίμετρο στή δίγλωσση παρουσίαση τῶν ποιημάτων τοῦ Τράκλ, σέ ἀπόδοση τῆς Ἑλενας Νούσια, ἀπό τίς ἐκδόσεις Ρόπτρον, Ἀθήνα, 1990. (Σ.τ.Μ.)

7. Georg Trakl, *Poèmes*, μετάφραση και παρουσίαση τοῦ Guillevic, έκδ. Obsidiane, 1986.

8. Σχετικά μέ τήν ψευδωνυμία ὡς συντελεστή σκέψης, πρβλ. τή μελέτη τῆς Judith Balso στόν παρόντα τόμο [Σ.τ.Μ.: Πρόκειται για τό ἄρθρο «Les "personas-livros" de Fernando Pessoa ou le concept de l'hétéronymie», ὅ.π. (σημ. 1), σσ. 161-214. Προσθέτω τήν πολύ ἐνδιαφέρουσα ψυχαναλυτική μελέτη τῆς Colette Soler, «Pessoa le sphinx», στό περιοδικό *Barca!*, 5, 1995, σσ. 101-142].

9. Fernando Pessoa, *Poésies d' Alvaro de Campos* μέ ἐπίμετρο *Poèmes d' Alberto Caetano*. Προοίμιο και μετάφραση Armand Guibert, έκδ. Gallimard, 1987.

10. Ἀνάλογο πρός τή θεωρία τοῦ Λάμπιντς περί τῶν μονάδων, στοιχείων πού δέν ἐπιδέχονται οὔτε τό κενό οὔτε τήν ἀσυνέχεια. (Σ.τ.Μ.)

11. Ossip Mandelstam, *Poèmes*, μετάφραση Tatiana Roy, έκδ. L'Âge d' Homme, 1984.

12. Aigui, *Sommeil poésie poèmes* [Ἵπνος ποίηση ποιήματα], μτφ. Léon Robel, έκδ. Seghers, 1984.

13. *Enclos du temps*, μτφ. Martine Broda, έκδ. Clivages, 1985.

14. Ἐδῶ και στά συμφραζόμενα ἡ λέξη σῆμα, marque στό πρωτότυπο, ἐννοεῖται μέ τήν ἀρχαία της σημασία: ὀρατό σημάδι ταφῆς, ἐπιτάφιο μνημεῖο, ταφόπλακα. (Σ.τ.Μ.)

15. Ἡ φιλοσοφική ἀξίωση για ἕνα ὑποκείμενο δίχως ἀντικείμενο ἐκτίθεται στό *Manifeste*, σ. 72-75. Ἐπίσης σέ ἕνα ἄρθρο στά ἀγγλικά: Alain Badiou, "On a Finally Objectless Subject", στό βιβλίο *Who comes after the subject?*, edited by E. Cavada, P. Connor, J.-L. Nancy, έκδ. Routledge, N.Y. and London, 1991, σ. 24-32. (Σ.τ.Μ.)

16. *La Rose de personne*, μτφ. Martine Broda, έκδ. Le Nouveau Commerce, 1979.